

GOMBO LA ISIMU TUMI

NI KUFUWATA SAŪI ZA MAJAGINA WA ISIMU

DKT. MOHAMED KARAMA, UNIVERSITY OF KABIANGA, KERIČO – KENYA

Je Māka Wa 95 Ťangu K^hamati Ya Luġa Kuunrwa UŤaleta Mabađiliko ya Kukiyaŋđika Upya KiSwahili Sanifu?

Mapisi ya usanifiŝaji wa kiSwahili yanaoneŝa kuwa kulikuwa na kauli mbalimbali kuhusu kađiya hiyo muhimu ka luġa yenyewe na elimu ka jumla. YaloŤokeya hađi tukawa na kiSwahili sanifu kilivo sasa ni maenreleyo ya karne nzima kupunguwa k^hit^hu kiđogo. Lakini kama wasemavo wanasayansi mabađiliko hayana buđi kutokeya na nriyo makuzi. Wanaisimu waŤajika nilowanukuu ka piča tu wamepambanua kuwa kiSwahili (ča wazawa) kina sauti zinazosikika waziwazi na zenye umuhimu katika fonolojiya— Ťaaluma ya sauti na uwamilifu wake. K^hamati ya Luġa ilipounra kiSwahili sanifu 1930 “bodirumuni” ilijuwa mfanyiko huu wa kifonolojiya lakini ikapuuza suala hilo na aŤari yake ka luġa yenyewe; bila kutizamiya kuŤakuwaje kenye elimu na teknolojija. Alhamđulillahi leo tuna mfumuko wa teknolojija unaofanya kila k^hit^hu kinukŤaiŝwe ili kijulikane na watumiyaji wa čočoŤ^he kiličomo ulimenguni, kefu luġa na maŤamŝi yake yenye aŤari ya kubađiliŝa maana? Hazifayi sauti hizo kufanyiwa uŤafiti na kuzijumuiŝa katika kiSwahili sanifu ka niya ya kukiŤajiriŝa kifonolojiya na kisemantiki? Au, Ťenrelee kukiyaŋđika kiSwahili sanifu Ťafauti na kinavotamka na ilhali oŤografiya yake ni ya sauti na viwakiliŝi vake ni moja ka moja? Au, oŤografiya ya kiSwahili sanifu ilikomeya 1930? Hatuzingatii mifano ya mabađiliko ambapo kila kukiča kuna mtinro mpya wa kurejeleya maanđiko kenye makala kama humu ni APA Ťoleo 7. Wanaisimu wasiče ka wingi wa sanifu katika kiSwahili kimoja, luġa ni haliya ya kijamii, kama makabila yalivo mengi Afrika Maŝariki na yanaiŝi ka uŤangamano, na luġa sanifu kuwa nyingi ni kiġiza jamii ilivo! ŤaŤaraji makani 2025 wanaluġa waŤafikiriya zaiđi kuhusu k^hasi ya teknolojija na Wekevu Bune zinazoweza kuzitambuwa sauti hizi ka uk^het^ho. Aid’an, isisahaulike, Kenya kuna MŤaala wa Utenraji (CBC) ulojaa teknolojija mafunđiŝoni make halafu iwe viŤabu vetu vaanđika na kusema mengine na teknolojija yasema mengine. InŝAllah, Baraza la kiSwahili Kenya (BASWAKE) liŤazawa maka ujawo na Ť^hafiti nyingi huku Kenya ziŤaritiŝiwa nalo.

In his Roman transcription Taylor notes certain distinctions of sounds. Whether he noted all the differences or not, he at least noted more than any other orthographist of Swahili/Arabic script.

Consonant Symbols used in the Taylor Orthography

	Bi-lab.	Lab.dent.	Dent.	Alv.	Pal.	Velar	Glottal
<i>Stops</i>	p,b		t(t)†, d(d)	t,d	j(f)	k,g	
			tw				
<i>Asp</i>	p'		t'	t'		k'	
<i>Afric.</i>				ch(tʃ)			
<i>Fric.</i>	w(ʋ)‡	v.f		dh,th			
				s, z			
<i>Nasal</i>	m				ny	ng'(ŋ)	
<i>Sem. vow.</i>	w				y		

In Taylor's orthography the *w* and *y* of rhymed syllables are not shown, although these appear in the Swahili/Arabic script. Taylor follows the standard style of having these terminal syllables represented by a vowel, e.g.:

kutua instead of *kutuwa*

ch'iangalia instead of *ch'iangaliya*

Taylor's transliteration of the verse below may illustrate this:

Ai mpewa na pato lipalo mtu kukua;

Angawa mwana mtoto wa kutisha kachewa;

† The symbols in the brackets represent I.P.A. symbols for these sounds.
‡ This is presumed from modern Kimvita.

Examples:

/p/ paka (smear), paa (roof)

/p^h/ p^haka (a cat), p^haa (a gazelle)

/t/ tembo (beer), tende (elephantitis)

/t^h/ t^hembo (elephant), t^hende (dates)

/t̥/ t̥upa (throw), t̥ini (figs)

/t̥^h/ t̥^hupa (bottle), t̥^hini (on the floor)

/k/ mkunga (eel), kaa (charcoal)

/k^h/ mk^hunga (mid-wife), k^haa (crab)

/d/ ndoo (bucket)

/d̥/ nd̥oo (cone)

Note that the (voiced) implosives - ɓ, ɗ, ɗ̥ and ɡ - have the explosive allophones b, d, d̥ and g respectively, which appear after nonsyllabic nasals in polysyllabic verbs, and after all nasals in monosyllabic verbs:

Examples:

(ntoto) mbaya (kalamu) mbaya

(child) bad (pen) bad

(nti) ndogo (kalamu) ndogo

(tree) small pen small

KITIKUU CONSONANTAL SYSTEM

	LABIAL	LABIO-DENTAL	DENTAL	ALVEO-DENTAL	ALVEOLAR	PALATAL	VELAR	GLOTTAL
STOPS	p, b*			t, d*	ɾ*		k, ɡ*	
FRICATIVES		f, v	θ, ð		s			h
AFRICATES					tʃ, dʒ	ʃ*		
LIQUIDS					l, r			
GLIDES	w					y		
NASALS	m, mb		n̄, n̄ð		ndr nd		ŋ, ŋð	

*implosives

Piča 3 Čhimbo: Bakari (1985, uk 326)

badala ya 'tia', na 'uwa' badala ya 'ua'. Haya yatokana na maa-ndishi ya Kiswahili kwa harufu za Kiswahili/Kiarabu badala ya Kiswahili/Kilatini, na vile vile kwa kuwa harufu zenye zimefuata matamshi yenyewe; maana yake Wamvita waitumia *y* na *w* kwa wembamba wakati wa kusema.

Tafauti nyengine kama 'takwenda' (*t* ni ya kupasua menoni) badala ya 'nitakwenda', au *yuwaja* badala ya 'anakuja', *yatungwa-eyo* badala ya 'yanavyotungwa' na kadhalika. Hapana shaka msomaji atazigundua kila akiyasoma mashairi haya na mengine ya Kimvita.

Ziko tafauti nyengine za matamshi ambazo si dharura sana hapa maana hazikutokea kwa wingi katika mashairi haya. Tafauti zenyewe ni kuwa baada ya *t* kuna harufu nyengine pia ambazo hutamkwa kwa kupasuliwa au kwa unene, na nyengine ambazo hutamkwa kwa wembamba. Mifano ni kama hii:

Chako ina *ch* kavu, na *chicha ch* ya kwanza ni ya kupasua.

Dau ina *d* nene, na *dua* ina *d* nyembamba.

Kaa (keti) ina *k* kavu lakini *kaa* (wa pwani), *k* yake ni ya kupasua.

Ndovu ina *d* nyembamba.

Ndoana ina *d* nene, na mara nyengine hukaribia kuwa *nr* (*nroana*) katika kutamka kwake.

Paa (la nyumba), *p* yake ni kavu, na *paa* (wa mwituni) ina *p* ya kupasua.

S vile vile ina *sw* Kiswahili/Kiarabu kama *swala*, *waswiya*, *swiswi* (sisi), *swi* (samaki).

W inatamkwa baina ya *v* na *w*, yaani *w* yenyewe inatamkwa kwa wembamba.

Katika kitabu hiki, tafauti baina ya Kimvita na 'Ki-Standard' zimeachwa pasi na kuhulutiwa ili ladha ya mashairi haya isifujike, na pia kumzidishia na kumpanulia msomaji mazingira yake ya lugha kwa kumpambanisha na lafudhi ya Kimvita ambayo nayo ina Kiswahili kilichoenea.

Ilimu ya Arudhi ya Kiswahili yazidi kuchunguliwa na, kwa hivyo, yazidi kufahamiwa. Tusiwe na haraka kutafuta aina za mashairi ya kigeni na kuzipachika juu ya ushairi wa Kiswahili, halafu tukadai kuwa hayo ni mashairi ya Kiswahili. Huko ni kama kuvaa nguo inayokupwaya, haikupendezi na kila mmoja aona. Tungo kama hizo 'ha zitamu, ha zinyamu' kama tusemavyo Kimvita.

Kwa wale ambao ndio mwanzo wakilimke Kiswahili, tungo za

FONOLOJIA YA KISWAHILI SANIFU (FOKISA) SEKONDARI NA VYUO

Herufi za Kawaida	Herufi za Kifonetiki	Herufi za Kawaida	Herufi za Kifonetiki
a	[a]	n	[n]
b	[b]	ny	[ɲ]
ch	[c]	o	[ɔ]
c ^h	[c ^h]	ng'	[ŋ]
d	[d]	p	[p]
dh	[ð]	p ^h	[p ^h]
e	[ɛ]	r	[r]
f	[f]	s	[s]
g	[g]	sh	[ʃ]
gh	[ɣ]	t	[t]
h	[h]	t ^h	[t ^h]
i	[i]	th	[θ]
j	[j]	u	[u]
k	[k]	v	[v]
k ^h	[k ^h]	w	[w]
l	[l]	y	[y]
m	[m]	z	[z]

D. P. B. Massamba
Y. M. Kihore
Y. P. Msanjila

Piča 5 Čimbo: Massamba n.w (2004, Jalada)

- 5 Lau sikuwa wapenda hungekaa ukililiya magofu wala hungekosa usingizi kwa kukunbuka *bān* (namna moja ya mti wa kiMisri) na mlima.
- 6 Wee wakanushaje kuwa wapenda na hayo maṭozi yakumiminikayo na kukonda ulikokonda ni mashahiḍi wasokanushika kuwa mahaba yankushika kweli na kweli.
- 7 Tena hilo si ṭuu, huko kukonda na hayo maṭozi yanfanya mistari miwili katika maṭavu yako, mistari yenyewe inkaa kama mauwa ya Beḍuini (yaitwayo *bahār* na *'anam*).
- 8 Naam, n kweli hayo usemayo, na sababu ya balaa hii yoṭ'e, nlimuota nimpenda usingizini, na tangu siku hiyo usingizi unnipaa, na hivi ndivyo mahaba yafanyavyo, hukuondoleya raha zoṭ'e yakakuleteya adhabu zoṭ'e.
- 9 Huko kunilaumu kwa haya mahaba yangu ya kibanii udhera ni kunioneya, lau waṭunga haki hungenilaumu.
- 10 MNGU asikupe mateso haya yangu, mii maraḍi yangu hayana kupoa, na wadak'u na masabasi waniaziri kila mahali.
- 11 Wewe kwa hakika wanipendeleya wema ndiyo ukanipa naṣaha, lakini mimi si kuwa siisikizi ṭuu hiyo naṣaha yako, bali haṭa kuisikiya siisikii, maana mashikiyo ya mwenye kupenda, akilaumiwa huzibika akawa kiziwi.
- 12 Kama nkusikiza naṣaha, ngesikiza naṣaha ya nvi, maana hizi nvi zilizonijaa kiṭwa tele ni kama zananbiya: 'Ee mṭovu wa haya, wee hujioni ushakuwa mzee, hufai kwendeleya na manbo ya ujana tena, wat'u woṭ'e wakuṭeka'. Lakini mimi siṣadiki kuwa nshakuwa mzee, naona ati hizi nvi zinkuja ṭuu, najiona mwenyewe nkali kijana, ndiyo kwanza mk'oko waalika mauwa waṭa nṭeze kwanza.

SHEN TE: Kushojo.

SUN: Ahsanta. (*Baada ya muda mchache yu-katika kusinzia.*) Hutaki tena wanaume, ee?

SHEN TE (*Atabasamu.*) Lakini maguu yangu hayana matege.

SUN: Labuda.

SHEN TE: Si labuda.

SUN (*Autegemea mkungu kwa machofu alionayo.*) Lakini maadamu sijala tangu juzi wala sijanwa tangu jana, siwezi kukupenda hata nikajaribu.

(*Kimya.*)

SHEN TE: Ni uzuri katika mvua.

(*Wong yuaja huku aimba.*)

WONG: Ni hasara kazi yangu kwa mvua ilioko,
Hakuna atakae hata moja kopo,
Nawauzia wenzangu naja kwenu huko huko.

Hii ni taabu yangu kwa mvua ilioko,
Hata muhisani wangu habitaji robo kopo,
Rehema hii ya miungu imenipa sikitiko.

Nasema ya sawa jana niliota,
Hakunyi mvua katu kutopita,
Maji mutanunua nami faida t'apata.

Mayelezo mañāče kuhusu piča hizo

Sikuñāka katika kijumbe hiči keleza sana kuhusu fonolojiya, fonimu, na oñografiya ka sababu niñayaeleza haya kenye makala yangu, Karama (2022). Ni kukumbuña tu na kuweka ñāmaa angaa ñāka ujawo uwe ñāka wa kiSwahili sanifu kuñānuka ñāini Kenya na kupata uhayi mpya.

Amma piča hizo zañāka kenye kazi k^huu zilofanywa ni wanaisimu na wañāfiñi wañājika wa kiSwahili na kiSwahili sanifu ka ujumla. Piča 1 mukñād^a wake ni wakañi Marehemu Profesa Mohamed Abdulaziz alipokuwa anafafanuwa maaññiko ya miswada ya Muyaka iliyoandika ni Malimu Taylor ka hati za kiRumi na alihifadⁱ sauti zoñ^he za kiMvita, lahaja moja ya kiSwahili. Piča 2 ni uñāfiñi wa Profesa Alamin Mazrui, Mungu atuwekee, na hapo alikuwa anafafanuwa fonolojiya ya kiMvita lakini piya akiyoneña ñāfauñi za maana ka kiSwahili sanifu. Piča 3 ni jeñwali aliloñāora Profesa Mohamed Bakari, Mungu atuwekee, ka moja ya lahaja ñisiya alizoziyelezeya mofofonolojiya zake. Kiyambatiño hiño na va lahaja zoñ^he alizoñūguliñi aliweka sauti za kifonetiki zipatikanazo nranime. Piča 4 ni mayelezo ya Šihabudin Ćirağñin kuhusu mañāmsi ñāfauñi ñāfauñi ya kiMvita katika mañāiri ya Uñād^a Ahmad Nassir. Piča 5 ni jalaña la kazi hiyo muhimu ya Marehemu Profesa D.P.B Massamba aloifanya na wenziwe lakini haswa ni hilo jeñwali alilorejeleya nrani ya kiñābu hiño na alifafanuwa kuwa ni fonimu za kiSwahili sanifu (uk 41). Marehemu Maalim Yahya alikuwa mñāfiñi na alifunza kiSwahili SOAS, University of London na aliyaññika kazi kañāa kuhusu kiSwahili Asiliya mojawapo ni hiyo ñāfisi ya *Qasiña ya Burñai* kenye Piča 6. MaProfesa Abedi Shepardson na Hassan Marshad, Mungu atuwekee, waliñāfisi kazi ya Bertolt Brecht na kuhifadⁱ sauti za kiSwahili Asiliya (Piča 7); lakini kazi hiyo haiko ñāna madukani wala ka mñāpiñāji. Wanaisimu woñ^he hawo walivumbuwa maññiko muwafaka kuwakiñā ñākriban sauti zoñ^he za kiSwahili.

MAREJELEO

Abdulaziz, M. H. (1979). *Muyaka: 19th century popular poetry*. Kenya Literature Bureau.

Bakari, M. (1985). *The morphophonology of the Kenyan Swahili Dialects*. Reimer.

Brecht, B., Shepardson, A. na Marshad, H. A. (1980). *Mtu mzuri wa Setzuan*. Kenya Literature Bureau.

Massamba, D. P. B., Kihore, Y. M., & Msanjila, Y. P. (2004). *Fonolojia ya Kiswahili sanifu (FOKISA) sekondari na vyuo*. TUKI.

Mazrui, A. M. (1981). *Acceptability in a planned standard: The case of Swahili in Kenya*. Tasnifu ya Uzamifu (Haijañāpiñāwa). Stanford University, Stanford.

Omar, Y. A. (1999). Burñai ya Al Busiri. Katika *AAP*. 60 (1999), 5-20.

Shihabudin, C. (1970). Utangulizi wa mhariri. Katika Ahmad, N. (1971). *Malenga wa Mvita: Diwani ya Ustadh Bhalo*. Oxford University Press.

Kongole: Wa kuñākuriwa ni Mola ka kutuwezeña kufanya juhudi zetu katika ñāka huu 2024. Panapo majaliwa Yake, tuñāonana ñāna ñākani 2025.

Kauli Mtakaso: Mayelezo yaliyomo humu ni yangu na si ya UoK wala Idara yetu. Ka lolot^he kuhusu makala haya na/au Elimu ka jumla wasiliyana nami mkarama@kabianga.ac.ke .